

BUXORO JADIDLARINING SIYOSIY FAOLIYATI: TARIXIY TAHLIL

Do'smurodov Shohzod Farhod o'g'li

Oriental universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida yuzaga kelgan jadidchilik harakatining siyosiy faoliyati kompleks tarzda o'rganiladi. Maorif islohotlaridan boshlangan bu harakat vaqt o'tishi bilan amirlik hokimiyatiga muxolifat sifatida siyosiy kurashga aylanib, «Yosh buxoroliklar» tashkiloti va Buxoro Xalq Sovet Respublikasining shakllanishiga olib keldi. Maqolada jadidlarning siyosiy dasturi, kurash usullari, bolsheviklar bilan hamkorlik va ziddiyat, shuningdek, 1937–1938 yillardagi qatag'on tahlil qilinadi. Tarixiy-qiyosiy va biografik metodologiyaga asoslangan ushbu tadqiqot jadidchilik harakatining O'rta Osiyo milliy tarixidagi o'rnini yangi arxiv manbalar va zamonaviy tarixshunoslik yutuqlari asosida baholaydi.

Kalit so'zlar: *Jadidchilik, Buxoro amirligi, «Yosh buxoroliklar», Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, milliy islohotlar, Sovet qatag'oni.*

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi o'ziga xos siyosiy tuzum sifatida chuqur inqiroz girdobiga tushib qoldi. 1868-yilgi Rossiya-Buxoro shartnomasi natijasida amirlik de-fakto protektorat maqomiga tushdi: tashqi siyosat Rossiya nazoratiga o'tdi, iqtisodiyot yarim mustamlaka tusini oldi, ichki boshqaruvda esa korrupsiya va inqiroz avj oldi. Aynan mana shu ziddiyatli siyosiy muhit bag'rida jadidchilik harakati yuzaga keldi va rivojlandi.

«Jadid» so'zi arabcha «yangi»ni anglatib, usuli jadid – yangi o'qitish usuli – orqali ta'lim islohotlarini targ'ib qilgan ziyolilar guruhini ifodalardi. Biroq Buxoroda bu harakat boshqa mintaqalardagi jadidchilikdan farqli o'laroq, tez orada siyosiy muxolifat xarakterini kasb etdi. Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Sadridin Ayniy, Abduvohid Munzim kabi siymolar boshchiligidagi bu harakat amirlik hokimiyatini konstitutsiyaviy asosda isloh qilish, matbuot erkinligi va zamonaviy ta'limni joriy etish uchun faol kurashdi.

Maqolaning dolzarbligi bir qancha jihatdan ko'rinadi. Birinchidan, Buxoro jadidlarining siyosiy faoliyati O'rta Osiyoda uyushgan siyosiy muxolifatning ilk va muhim namunasi hisoblanadi. Ikkinchidan, ularning g'oyalari va tajribasi zamonaviy O'zbekiston tarixshunosligi uchun davlat qurilishi, milliy islohotlar va ziyolilarning siyosiy mas'uliyati bobida muhim saboqlar beradi. Uchinchidan, ushbu mavzuning ob'ektiv ilmiy tahlili – ideallashtirmasdan va kamsitmasdan – tarixiy haqiqatni tiklash uchun zarurdir.

Metodologik jihatdan maqolada tarixiy-xronologik, tarixiy-qiyosiy va biografik metodlar qo'llanilgan. Manbalar asosida birlamchi hujjatlar – Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniyning o'z asarlari –, arxiv materiallari hamda zamonaviy o'zbek va xorij tarixshunosligining tadqiqotlari turadi.

1868-yil 23-iyunda imzolangan Rossiya-Buxoro shartnomasi amirlikning siyosiy mustaqilligini deyarli yo'q qildi. Buxoro rasmiy jihatdan mavjud bo'lsada, amalda Rossiya imperiyasining ma'muriy nazorati ostida faoliyat yuritardi. Iqtisodiy jihatdan amirlik Rossiya sanoati uchun arzon xom ashyo – ayniqsa paxta – yetkazib beruvchi hududga aylandi. Bu holat mahalliy hunarmandchilik va an'anaviy savdo-sotiqni inqirozga yetakladi.

Amirlik ichki boshqaruvida ham chuqur tanazzul kuzatildi. Mansabni pul evaziga sotib olish, qozilar tizimidagi korrupsiya, soliqlarning haddan tashqari og'irligi – bularning barchasi jamiyatda keskin norozilik kayfiyatini shakllantirdi. Amir va saroyi esa bu muammolarni hal etish o'rniga o'z imtiyozlarini saqlab qolishga e'tibor qaratdi.

Madrasa ta'lim tizimi ham o'tkir inqirozga yuz tutgan edi. Bir paytlar butun islom dunyosiga mashhur bo'lgan Buxoro madrasalari XIX asrga kelib qotib qolgan o'quv dasturlari bilan arab matnlarini mexanik yod oldirishga asoslangan muassasalarga aylanib qoldi. Geografiya, matematika, tabiatshunoslik, dunyo tarixi kabi zamonaviy fanlar o'quv dasturida umuman yo'q edi. Buning oqibatida madrasa bitiruvchilari o'z davri siyosiy va iqtisodiy voqealarini tushunishga qodir bo'lmay qoldi.

Umumiy savodxonlik darajasi ham nihoyatda past edi: aholining atigi 5–10 foizi yozish-o'qishni billa olardi, qizlar uchun esa rasmiy ta'lim muassasalari umuman mavjud emasdi.

Buxoro jadidchiligi ikkita asosiy g'oyaviy manbadan ilhom oldi. Birinchisi – Qrim tatari Ismoil Gaspralinskiy (1851–1914) ning ta'limoti. U 1883-yilda Baxchisarayda «Tarjimon» gazetasini ta'sis etib, «Dilda, so'zda, ishda birlik» shiori ostida butun turkiy va musulmon dunyosiga murojaat qildi. Uning «usul-i jadid» – fonetik o'qitish usuli – an'anaviy «hija usuli»dan ikki-uch baravar tezroq natija berib, o'quvchini bir necha oyda savodga yetkazardi. «Tarjimon» gazetasi Buxoroga ham yetib kelib, u yerga ziyolilarga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Ikkinchi muhim manba – Usmonli Turkiya va uning «Yosh turklar» harakati edi. Abdurauf Fitrat 1909–1913-yillarda Istanbul universitetida tahsil olib, Yevropa falsafasini, islom islohotchiligini va siyosiy fikrni o'rgandi. U yerda yozgan «Munozara» (1909) va «Bayonoti sayyohi hindi» (1912) asarlari Buxoroga yashirin yo'llar bilan kirib kelib, yoshlar orasida milliy uyg'onish ruhini tarqatdi. Fayzulla Xo'jayev esa Moskvada tahsil olib, Bolshevik va boshqa inqilobiy guruhlar bilan tanishdi, milliy manfaatlarini ustuvor saqlab qolgan holda zamonaviy siyosiy tashkilotchilik tajribasini o'rgandi.

Buxoroda yangi usul maktablarining tarixi 1897-yilda Badriddin Sobitiy tomonidan xususiy uyda ochilgan kichik maktabdan boshlanadi. 1908-yilda Sadriddin Ayniy va Abduvohid Munzim birgalikda yanada yaxshi tashkil etilgan maktab ochdi. Shu yili bo'lib o'tgan tantanali imtihon – unga mahalliy ziyolilar va savdogarlar taklif qilindi – Buxoro jadidchiligining ommaviy e'lon qilinishi vazifasini o'tadi. Bu maktablarda fonetik usulda o'qitish, zamonaviy fanlar (matematika, geografiya, tabiatshunoslik), ona tilida ta'lim va qizlarni o'qitish kabi tamoyillar joriy etildi.

1914-yilga kelib Buxoroda to'qqizta yangi usul maktabi faoliyat yuritardi. Bu maktablar asosan Fayzulla Xo'jayev oilasining xususiy mablag'lari hisobiga yashardi, chunki amirlik hukumati ularni moliyalashtirmay, aksincha to'sqinlik qilardi. Jadidlarning ta'lim sohasidagi

faoliyati siyosiy jihatdan juda muhim edi: ular nafaqat savodxonlik darajasini oshirishga harakat qildilar, balki milliy ong shakllantirishning muhim vositasi sifatida ta'limdan foydalandilar.

Jadidlar matbuot va adabiyotni milliy uyg'onishning asosiy quroli deb hisobladilar. Amirlik sharoitida o'z gazetasini chiqara olmaganlar boshqa shahrlarda – Toshkent, Orenburg, Boku – chiqayotgan nashrlarga maqolalar yozdi. 1920-yilda Fayzulla Xo'jayev tomonidan tashkil etilgan «Uchqun» gazetasi 5 000 nusxada yashirin ravishda Buxoro aholisi orasida tarqatildi – bu Buxoro jadidlarining birinchi gazetasi edi.

Abdurauf Fitrat jadid adabiyotining eng yirik namoyandasi sifatida maydonga chiqdi. Uning asarlari nafaqat estetik, balki siyosiy ahamiyat kasb etardi: - «Munozara» (1909) – an'anaviy ta'lim tizimini allegoriya orqali tanqid; - «Bayonoti sayyohi hindi» (1912) – Buxoro jamiyatini tashqi nazar bilan satirik tasviri; - «Temur sag'anasi» (1918) – amir saroyi kibri va johilligini ramziy fosh etuvchi drama.

Jadidlar teatrni ham keng siyosiy targ'ibotda ishlatdi. Savodsiz kishilar ham sahna tomoshasi orqali milliy g'oyalarni qabul qila olardi – bu jihatdan teatr gazetadan ham kengroq auditoriyaga yetib borar edi.

1912-yilda rasman tashkil topgan «Yosh buxoroliklar» siyosiy tashkiloti Buxoro jadidchiligining siyosiy jihatdan eng muhim yutuqlaridan biri bo'ldi. Nom Usmonli Turkiyasidagi «Yosh turklar» harakatiga o'xshash tanlanib, milliy uyg'onish va siyosiy islohotlarga intilishni anglatardi. Tashkilotning rahbariyatida Abduvohid Burhonov (o'ng qanot) va Fayzulla Xo'jayev (so'l qanot) boshchilik qildi.

Tashkilot yashirin ishlash majburiyatida edi, chunki amirlik sharoitida ochiq siyosiy faoliyat qamoq yoki o'lim jazosi bilan tugashi mumkin edi. A'zolar kichik yashirin guruhlarda to'planib, maqolalar va kitoblarni tarqatib, yangi a'zolarni ehtiyotkorlik bilan jalb qildi.

Tashkilotning siyosiy dasturida quyidagi asosiy talablar aks etdi: amirlik hokimiyatini konstitutsiyaviy asosda cheklash; mas'ul vazirlar kengashini tashkil etish; matbuot va so'z erkinligini ta'minlash; yangi usul maktablarini qonuniy asosda rivojlantirish; soliq tizimini isloh qilish; yer egaligi munosabatlarini tartibga solish.

Bu talablar O'rta Osiyo siyosiy tarixida ilk marta uyushgan muxolifat tomonidan qo'yilgan dasturiy talablar sifatida tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi.

1917-yil Rossiyada Fevral inqilobi «Yosh buxoroliklar» uchun uzoq kutilgan imkoniyatni yaratdi. 1917-yil martida jadidlar delegatsiyasi amir Said Olimxon bilan uchrashib, islohotlar dasturini taqdim etdi. Amir dastlab tovlanib, 7-aprelda islohotlar farmonini e'lon qildi. Bu xabarni eshitgan jadidlar va ularning tarafdorlari ko'chaga chiqib, xursandchilik namoyishi o'tkazdi.

Biroq aynan mana shu namoyish amir uchun xavfli signal bo'ldi. Qadimchi ulamolar amirni jadidlarning haqiqiy maqsadi hokimiyatni ag'darish ekaniga ishontirdi. Amir bir necha kundan so'ng farmonini bekor qilib, jadidlarga qarshi qatag'on boshladi. 1917-yil aprelda

«birinchi qirg'in» sodir bo'ldi: ko'plab jadidlar qamoqqa olindi yoki Rossiya muhofazasidagi Yangi Buxoroga (Kogon) qochib ketdi.

1918-yilda esa yanada og'irroq «ikkinchi qirg'in» yuz berdi – amir buyrug'i bilan 1500 dan ortiq jadid va ularning tarafdorlari qatl etildi yoki ta'qibga uchradi. Sadridin Ayniyga amir buyrug'i bilan 15 ta qamchi urdilib, og'ir jarohat yetkazildi. Bu fojia jadidlarni muqarrar xulosaga olib keldi: amirlik bilan muzokara yo'li endi imkonsiz, kuch ishlatish – inqilob – zarur.

Amir bilan kurashda yordam izlagan jadidlar Bolshevik tashkilotlari bilan aloqa o'rnatdi. Bu tanlov ikki nuqtai nazardan murakkab edi. Bir tomondan, bolsheviklar jadidlarga harbiy kuch berib, amirlikni ag'darish imkoniyatini yaratdi. Ikkinchi tomondan, bu hamkorlik jadidlarni sovet tizimining ichiga tortib, ularga o'z milliy dasturini to'liq amalga oshirish imkonini bermadi.

1920-yil 28-avgustdan 2-sentabrgacha bo'lgan janglarda Qizil armiya Buxoroni egalladi. Amir Afg'onistonga qochdi. 1920-yil 8-oktyabrda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) e'lon qilindi. Fayzulla Xo'jayev hukumat raisi etib tayinlandi, Abdurauf Fitrat esa tashqi ishlar, keyinchalik maorifchilik vaziri bo'ldi.

Bu «inqilob»ning tabiati murakkab va ziddiyatli edi. U uch kuchning birlashmasidan iborat bo'ldi: Qizil armiya (harbiy tarmog'ini ta'minladi), jadidlar (siyosiy legitimlik va g'oyaviy yo'nalish berdi), amirlikdan norozi bo'lgan qishloq aholisining bir qismi (ommaviy ko'mak). Biroq jarayon davomida ko'plab tinch aholi ham jabrlanib, shaharning bir qismi vayron bo'ldi – bu jadidlar vijdonida og'riqli iz qoldirdi.

BXSR davrida jadidlar siyosiy hokimiyatga ega bo'lib, bir qancha muhim islohotlarni amalga oshirdi. Ta'lim sohasida 1923-yilga kelib 32 ta boshlang'ich va o'rta maktab, 4 ta musiqa maktabi, 2 ta pedagogika instituti, 11 ta bolalar uyi faoliyat yuritardi; o'quvchilar soni bir necha mingga yetdi. Fitrat tashkil etgan Sharq musiqa maktabi (1921) keyinchalik O'zbek davlat konservatoriyasining asosiga aylandi. Matbuot sohasida «Ozod Buxoro» gazetasi va bir necha adabiy jurnal ta'sis etildi. Yer-suv islohoti doirasida yirik yer egalari mulkning bir qismi davlat ixtiyoriga o'tkazilib, qashshoq dehqonlarga taqsimlandi.

BXSR davrida jadidlar va Moskva o'rtasida chuqur siyosiy ziddiyatlar ham mavjud edi. Bu ziddiyatlar bir necha asosiy masalada ko'rinar edi:

Milliy til va madaniyat masalasi. Jadidlar o'zbek va tojik tillarini o'qitish va davlat boshqaruvi tili sifatida mustahkamlashni xohladi. Bolsheviklar esa vaqt o'tishi bilan ruslashtirish siyosatiga o'tdi.

Iqtisodiy mustaqillik masalasi. Fayzulla Xo'jayev Buxoroning yaxlit iqtisodiy rivojlanish yo'lida bo'lishi kerakligini ta'kidlasa-da, Moskva respublikani paxta yetishtirish uchun xom ashyo bazasiga aylantirmoqchi edi.

Kadrlar siyosati. Jadidlar muhim lavozimlarda milliy kadrlarni ko'rishni istasa-da, Moskva ko'pincha Moskvadan yuborilgan vakillarga ustunlik berdi.

1924-yilda milliy-hududiy chegaralanish amalga oshirildi va BXSR tugatildi. O'zbekiston SSR tashkil topdi. Jadidlar yangi respublika hukumatida ham muhim lavozimlar egalladi,

biroq haqiqiy hokimiyat to'liq Moskvaning qo'liga o'tdi. Xo'jayev esa 1924–1937-yillarda O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi lavozimida rasmiy faoliyatini davom ettirdi, lekin real siyosiy mustaqillikdan mahrum bo'ldi.

1924-yildan boshlab NKVD jadidlar atrofida kuzatuv tarmog'ini kuchaytirib bordi. Har bir uchrashuv, har bir maqola, har bir nutq qayd qilinib, shaxsiy «dosye»lar to'plandi. 1926-yilda Xo'jayevning «Buxoro inqilobining tarixiga materiallar» kitobi partiya doiralarida keskin tanqidga uchrab, uni «milliy burjua tarixchi» deb qoraladilar.

1929-yildan boshlab kollektivlashtirish kampaniyasi jadidlar va Moskva o'rtasidagi ziddiyatni yanada kuchaytirdi. 1930-yilda Fitratga birinchi siyosiy ayblov qo'yildi – u qutula oldi, lekin bu ayblov doimiy xavf bo'lib qoldi. 1934-yilda Abduvohid Munzim ta'qib ostida vafot etdi.

NKVD ning eng katta uydirmalaridan biri – «Milliy ittihad» tashkiloti bo'ldi. Bu xayoliy tashkilot sovet versiyasiga ko'ra jadidlarning maxfiy uyushmasi sifatida taqdim etildi. Aslida bunday tashkilot mavjud bo'lmagan – NKVD tergovchilari hibsga olingan kishilardan qiynov orqali ushbu «a'zoliklarni» tan oldirdi.

1937–1938-yillardagi «Katta terror» davri Buxoro jadidlarini deyarli to'liq yo'q qildi. Bu jarayon besh bosqichdan iborat bo'ldi: kuzatuv va «dosye» to'plash (1924–1936); kechqurun yoki tunda hibsga olish; uxlatmaslik, sovuq va jismoniy bosim yordamida «tan oldirish»; bir necha daqiqadan bir necha soatgacha davom etgan tezlashtirilgan sud; maxfiy poligonlarda ijro va oilalarga yolg'on xabar berish.

Fayzulla Xo'jayev 1937-yil 9-iyulda Moskvada qamoqqa olindi. 1938-yil fevral-martdagi uchinchi Moskva jarayonida Buxarin-Rykov bilan birga ayblanuvchi sifatida qatnashtirildi. 1938-yil 15-martda Moskva yaqinidagi Kommunarika poligonida 41 yoshida otib tashlandi. Qabrining aniq joyi hozirgacha noma'lum.

Abdurauf Fitrat 1937-yil 24-aprelda Samarqandda – O'zbekiston davlat universitetida professor sifatida ishlayotgan paytda – qamoqqa olindi. Barcha qo'lyozmalari musodara qilindi. 1938-yil 4-oktyabrda o'lim jazosiga hukm qilinib, shu kuni ijro etildi. 52 yoshida hayot qo'ydi. Qabrjoyi aniqlanmagan.

Bulardan tashqari, 1938-yilda buyuk shoir Abdulhamid Cho'lpon va o'zbek romanchiligining otasi Abdulla Qodiriy ham qatl etildi. Buxoroning bir avlod intellektual elitasi deyarli bir yil ichida yo'q qilindi – bu madaniyat va fan sohasida o'nlab yillar qoplab bo'lmas zarar yetkazdi.

Qatag'on qurbonlarining xotinlari va farzandlari «xalq dushmani oilasi» maqomiga tushirildi. Ko'plab xotinlar ALZhIR (Akmolinsk lageri xalq dushmanlari xotinlari uchun) lageriga yuborildi. Farzandlar maktab va universitetda kamsitildi, ota haqida gapirishdan qo'rqdi. Mol-mulk va qo'lyozmalar musodara qilinib, ko'pchiligining qaytib topilishi imkonsiz bo'ldi.

1991-yilda O'zbekiston mustaqilligini e'lon qilgach, jadidlar merosini qayta baholash jarayoni boshlandi. 1991-yil 25-sentabrda Abdurauf Fitratga «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti» berildi. 1996-yili Fitrat (110-yillik) va Xo'jayev

(100-yillik) yubileylarining keng nishonlanishi jadidlar xotirasini jamiyat ongiga qaytarishda muhim qadam bo'ldi.

2000-yillarda Nusratillo Naimovning «Buxoro jadidlari» asari (2000) va Fitratning besh tomlik «Tanlangan asarlar» to'plami (2000–2010) nashr etildi. 2016-yildan keyin Prezident Mirziyoyev boshchiligida bu yo'nalish yanada kuchaydi: 2020-yilgi Oliy Majlisga murojaatnomada jadidlar milliy ma'naviyatning asosi sifatida e'tirof etildi; 2021-yilda qatag'on qurbonlarini xotirlash kuni rasmiy belgilandi; 2018-yilda Xo'jayev ismi Rossiya Repressiya qurbonlari xotira devoriga kiritildi.

Biroq bir qator muhim masalalar hali ham hal etilmagan: Fitrat va Xo'jayevning qabrjoylari aniqlanmagan; NKVD tergov materiallari va arxivlarning bir qismi hali yopiq; jadidlarni haddan ortiq idealizatsiya qilish ob'ektiv ilmiy baholashga to'sqinlik qilmoqda.

Buxoro jadidlarining siyosiy faoliyati bir necha jihatdan tarixiy ahamiyatga ega:

Uyushgan siyosiy muxolifatning ilk namunasi. «Yosh buxoroliklar» O'rta Osiyodagi birinchi zamonaviy siyosiy partiyalardan biri bo'lib, dasturiy talablar, tashkiliy tuzilma va kurash usullari jihatidan yangi tarix ochdi.

Milliy ongni shakllantirish. Jadidlar ta'lim, matbuot, adabiyot va teatr vositasi orqali milliy o'zlikni anglash hissini keng ommaga yetkazdilar. Bu meros keyingi avlodlar uchun ham ilhom manbai bo'ldi.

Madaniy modernizatsiya. Fitrat, Ayniy, Cho'lpon kabi jadidlar o'zbek adabiyoti, musiqasi va fanini zamonaviy darajaga ko'tarishda beqiyos hissa qo'shdilar. O'zbek adabiyotshunosligining ilk ilmiy asoslari, birinchi professional musiqa muassasasi, yangi o'zbek she'riyati va nasri – bularning barchasi jadidlar merosining ajralmas qismi.

Islohotchilik an'anasi. Jadidlarning siyosiy tajribasi – islohotchi bo'lishlari, millat manfaatlarini ustuvor ko'rishlari, qiyin sharoitda ham kurashdan qaytmasliklari – O'zbekiston tarixi uchun muhim an'ana bo'lib qoldi.

Xulosa

Buxoro jadidlarining siyosiy faoliyati XIX asr oxiri – XX asr birinchi yarmini qamrab olgan murakkab va ko'p qirrali tarixiy hodisa bo'lib, O'rta Osiyo tarixida muhim sahifa ochdi.

Ta'lim islohotlaridan boshlangan bu harakat vaqt o'tishi bilan siyosiy muxolifat xarakterini kasb etdi, «Yosh buxoroliklar» tashkiloti orqali uyushgan siyosiy kuchga aylandi va 1920-yilda bolsheviklar bilan hamkorlikda amirlikni ag'darib, BXSRS ni tashkil etishga muvaffaq bo'ldi.

Jadidlarning bolsheviklar bilan hamkorligi o'ta murakkab va ziddiyatli tarixiy fenomen bo'ldi: bu hamkorlik ularga amirni ag'darib, davlatni boshqarish imkonini bersada, pirovardida ularni sovet tizimining ichiga tortib, siyosiy mustaqillikdan mahrum qildi. 1937–1938-yillar qatag'oni esa bu fojiani eng dahshatli nuqtasiga yetkazdi: Buxoroning bir avlod intellektual elitasi deyarli bir yilda yo'q qilindi.

Biroq jadidlarning g'oyaviy va madaniy merosi omon qoldi. Mustaqil O'zbekiston bu merosni qayta kashf etib, ularni milliy qahramon va fidoiylar sifatida e'zozlamoqda. Ularning

hayoti va faoliyati bugungi kunda ham o'z millati uchun kurashish, islohotchilik va fidokorlik bo'yicha bebaho saboqlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xo'jayev F. Buxoro inqilobining tarixiga materiallar. – T.: Fan, 1926 (qayta nashr: 1997).
2. Fitrat A. Munozara. – Istanbul, 1909 // Tanlangan asarlar. 1-tom. – T.: Ma'naviyat, 2000.
3. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – T., 1926 // Tanlangan asarlar. 3-tom. – T.: Ma'naviyat, 2006.
4. Ayniy S. Esdaliklar. – Stalinobod: Tojik davlat nashriyoti, 1954.
5. Naimov N. Buxoro jadidlari. – T.: Fan, 2000. – 224 b.
6. Abdurashidov Z. Abdurauf Fitrat: hayoti va ijodi. – T.: Navoiy universiteti, 2021.
7. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
8. Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkeley: UC Press, 2007.
9. Carrère d'Encausse H. Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. – Berkeley: UC Press, 1988.
10. Allworth E. (ed.) Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. – Durham: Duke University Press, 1994.
11. Ro'i Y. Islam in the Soviet Union: From World War II to Gorbachev. – London: Hurst, 2000.
12. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – T.: Sharq, 1998.
13. Gofurovich S.U. The System of Education in Schools Was Established by Jadids in Bukhara in 1908–1912 // Excellencia. – 2024. – Vol. 2(6). – P. 547–549.
14. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi. Fond R-48 (Buxoro Xalq Sovet Respublikasi materiallari).
1. Rossiya Davlat Ijtimoiy-Siyosiy Tarixi Arxivi (RGASPI). Fond 62. O'p. 2.